

واکاوی فتاوا و سیره عملی علمای مذاهب اسلامی در باب زیارت قبور

سید ابوالقاسم حسینی زیدی (نویسنده مسئول)^۱

محمد باقر هاشمی^۲

چکیده:

زیارت در لغت به معنای میل و قصد (آهنگ) چیزی یا کسی کردن است و در عرف، زیارت کسی آمدن به قصد تکریم و تعظیم و انس گرفتن با وی است. مبانی فقهی زیارت قبور در فقه اسلامی شامل آیات، روایات، نظر و فتاوی علمای اسلامی و حکم عقل است.

در نوشتار حاضر با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی، یکی از مبانی فقهی زیارت، یعنی فتوا و سیره عملی فقهای مذاهب خمس بررسی شده است؛ مسلمانان هم در قول و نظر و هم در عمل اجماع بر استحباب و مشروعیت زیارت قبر پیامبر ﷺ کردند، بلکه استحباب زیارت قبور انبیا، صالحین و سایر مسلمانان، و سیره عملی آنها هم همین است؛ رواج زیارت بین مسلمانان به عنوان «سیره متشرعه» از مستندات مشروعیت این عمل است. شواهد نقل شده در مقاله نشان دهنده آن است که

abolghasem.6558@yahoo.com

۱. استادیار، عضو هیئت علمی دانشگاه رضوی

hashemi7070@gmail.com

۲. کارشناسی ارشد، دانشگاه رضوی

زیارت قبر درگذشتگان - به خصوص اولیای خدا و خویشاوندان - سنتی دیرین است که آغازگران پیامبر بزرگوار اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بوده و پس از ایشان دخت گرامی و اصحاب بزرگوار حضرت از آن پیروی کرده‌اند و این سیره در زمان ائمه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و بعد از ایشان بین علمای دین تا امروز همچنان معمول و رایج بوده است.

کلیدواژه‌ها: زیارت، سیره عملی، فتوا، مبانی فقهی، مذاهب اسلامی و زیارت قبور.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین اعمال و رفتارهای دینی، زیارت قبور نبی گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و دیگر اولیای الهی است.

مهم‌ترین سؤالی که در این زمینه مطرح می‌شود این است که آیا زیارت امری مشروع است؟ از دو منظر می‌توان این سؤال را مطرح کرد و پاسخ داد: نخست از منظر یک متکلم اسلامی که آیا زیارت با تعلیمات توحیدی سازگار است؟ دیگر از منظر فقیه که آیا زیارت قبور نبی گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اولیای الهی و مؤمنان جایز است؟ مبانی جواز آن کدامند؟ پاسخ متکلمان اسلامی با فقیهان متفاوت است و البته غالب آنان به مغایرت نداشتن زیارت با آموزه‌های توحیدی اذعان کرده و زیارت را جایز و عامل پویایی معنوی انسان مؤمن به شمار آورده‌اند.

نزد مشهور فقیهان اسلامی آیات، روایات، سیره ائمه، شواهد تاریخی، سیره صحابه، اجماع فقیهان امامیه و ادله عقلی بر جواز و بلکه استحباب زیارت قبور نبی اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ دلالت دارد. در این جستار برآنیم تا به بیان نظر علمای اسلام، اعم از شیعه و اهل سنت، بپردازیم و سیره عملی ایشان را به عنوان یکی از مهم‌ترین مبنای فقهی زیارت بررسی کنیم.

در رابطه با موضوع زیارت چندین مقاله و پایان‌نامه نوشته شده است که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

مقالات

۱. «زیارت قبور و سفرهای زیارتی از نگاه اهل سنت» نوشته محمد اصغری نژاد، مجله سراج منیر، زمستان ۱۳۹۳، شماره ۱۶.
۲. «زیارت قبور و دلایل عالمان شیعه بر مشروعیت آن» اثر مهدی فرمانیان و مجتبی صداقت، مجله شیعه شناسی، بهار ۱۳۹۲، شماره ۴۱.
۳. «بررسی دیدگاه‌های نویسندگان صحاح سته درباره زیارت قبور» اثر سیدامیر موسوی، مجله آفاق علوم انسانی، اسفند ۱۳۹۷، شماره ۲۳.

پایان نامه

۱. زیارت قبور از دیدگاه اهل سنت با تأکید بر قبر رسول، از نادر ریگی، دانشگاه بیرجند، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۷، کارشناسی ارشد.
  ۲. بررسی مشروعیت زیارت قبور از دیدگاه اهل سنت با نظریه شبهات وهابیت، اثر عید محمد پروانه، دانشگاه مازندران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۹۴، کارشناسی ارشد.
  ۳. بررسی روایات فقهی مربوط به زیارات اهل بیت علیهم‌السلام در مذاهب خمس، اثر غلامحسین منصوری، دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۸۷، کارشناسی ارشد.
- همان‌طور که ملاحظه می‌شود در هیچ‌کدام از این آثار مبانی فقهی زیارت بیان نشده است و تنها در پایان‌نامه اخیر بررسی روایی صورت پذیرفته است؛ در حالی که در پژوهش حاضر اقوال، فتاوا و سیره عملی فقیهان در متون فقهی مذاهب اسلامی بررسی می‌شود.

۱. مفهوم‌شناسی واژه زیارت

در این مبحث واژه زیارت در لغت و اصطلاح تبیین می‌شود.

الف) زیارت در لغت

ریشه اصلی واژه زیارت «زور» است. این واژه با توجه به تغییر اعراب، معنا و

مشتقات متعددی پیدا می‌کند که بعضی از آنها اصلاً با هم هم‌خوانی معنایی ندارند که از آوردن همه آن معانی صرف نظر می‌کنیم و تعدادی از مهم‌ترین آنها را بیان می‌کنیم:

یک - الزَّوْرُ: به معنای بالای سینه؛ زُرْتُ فلاناً ای وجهته، یعنی او را زیارت کردم، سینه به سینه (رو در رو) او را ملاقات کردم. (راغب اصفهانی، بی‌تا، ص ۲۱۷؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۳۷۹)

الذی یزورک و... کسی که زیارتت می‌کند هم شامل یک نفر و هم جمع می‌شود؛ خواه مذکر باشد یا مؤنث. (واسطی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۴۷۷)

مزار به معنای محل زیارت، مرقد، ضریح و زیارتگاه آمده است. (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۶۷۴؛ فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۰)

زائر را به این دلیل زائر گویند که وقتی به زیارت تو می‌آید از غیر تو عدول می‌کند و رو بر می‌گرداند. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۳۶؛ مصطفوی، ۱۴۰۲ق، ج ۴، ص ۳۶۴)

دو - و الزَّوْرُ: المیل؛ به معنای میل و رغبت است. (فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۰؛ قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۸۹؛ مصطفوی، ۱۴۰۲ق، ج ۴، ص ۳۶۴)

سه - و قیل للکذب زور و... و به کلام دروغ زور گویند چون که گفتاری است که از مسیر اصلی اش منحرف شده است. پس ظاهراً در اینجا مراد، کلام منحرف از حق و سخن باطل است؛ اعم از اینکه دروغ باشد یا غیر آن. (طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۳۱۹؛ راغب اصفهانی، بی‌تا، ص ۲۱۷؛ ابن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۸۲) در قرآن کریم هم این معنا آمده است: ﴿ظُلْمًا وَ زُورًا﴾ (فرقان: ۴)، ﴿وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ﴾ (حج: ۳۰) و ﴿وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ﴾. (فرقان: ۷۲) البته در قرآن به معنای زیارت و دیدار هم آمده است: ﴿حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾ (تکواثر: ۲)

برخی گفته اند الزاء والواو والراء أصلٌ واحدٌ يدلُّ على المَيْلِ والعدول. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۳۶) زیارت از ریشه «ز- و- ر» است و اصل این واژه به معنای میل و عدول از هر چیزی است؛ در قرآن هم این معنا آمده است: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَن كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ...﴾. (کهف: ۱۷) همچنین دیدار کسی یا چیزی با قصد قبلی است. (فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۲۶۰؛ سعدی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۶۱)

در جمع بندی باید اشاره کرد که واژه «زیارت» در لغت به معنای دیدار و ملاقات کسی یا چیزی و عدول از دیگران و قصد و توجه به او؛ خواه در حال حیات آن فرد یا بعد از مرگ وی باشد یا حتی مکان مقدسی باشد. همچنین باید گفت که واژه زیارت مشترک بین انسان و غیر انسان است و به ملاقات دو انسان منحصر نیست. (رک: فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۲۶۰؛ طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۳۲۰)

ب) زیارت در اصطلاح

زیارت در اصطلاح به معنای حضور نزد مَزور به خاطر تکریم و بزرگداشت و انس گرفتن با اوست. (سعدی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۶۱؛ محمود، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۰) زائر کسی است که به زیارت می رود و مَزور کسی است که زیارت می شود و گرایش و میل، که از صفات باطنی زائر و همراه با تکریم و تعظیم مَزور است، سه رکن زیارت است.

زیارت دیداری عاشقانه، حضور عارفانه عاشق در دیار معشوق، سفری آگاهانه و مشتاقانه است. (جوادی آملی، ۱۳۹۹ش، ج ۱، ص ۱۵-۱۸؛ نیزرک: مرکز تحقیقات حج، بی تا، ص ۱۲) در نتیجه هر دیداری زیارت نیست؛ منتها دیداری که همراه با تمایل، کشش و اراده باشد را زیارت گویند و مقصود زائر از این دیدار اکرام و تعظیم قلبی، احترام و انس روحی با او (مَزور) است (باقریان موحد، ۱۳۸۷ش، ص ۱۵-۱۷؛ نیزرک: نجفی، ۱۳۹۵ش، ص ۱۷؛ اباذری، ۱۳۹۵ش، ص ۱۶)

در کتاب معجم المصطلحات آمده است:

کلمه زیارت در عرف به معنای دیدار از مزور (زیارت شونده) به قصد تکریم و انس گرفتن و تعظیم اوست. معنای لغوی و اصطلاحی زیارت یکی است و تحقق یافتن زیارت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بعد از وفاتش به وسیله انجام زیارت قبر شریف آن حضرت صورت می‌گیرد. (محمود، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۰)

در نهایت با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی زیارت باید گفت: «زیارت به این معناست که انسان با قصد و توجه به دیدار دیگری برود و مقصود او از این دیدار اکرام، احترام و انس با او باشد؛ حال چه کسی که زیارت می‌شود زنده باشد یا از دنیا رفته باشد».

۲. نظر و فتوای علمای مذاهب درباره زیارت قبور

پایه گذار زیارت در اسلام شخص پیامبر خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است که بارها به زیارت قبرستان بقیع و همچنین شهدای احد می‌رفتند. (رک: ابادری، ۱۳۹۵، ص ۱۸) علامه حلی در این رابطه می‌گوید: «خود شخص پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به زیارت قبور می‌رفتند و بقیه را به این کار امر می‌کردند». (علامه حلی، بی تا، ج ۲، ص ۱۸۱)

نظریه بیشتر مذاهب اهل سنت این است که اگر غرض از زیارت قبور عبرت‌گیری، یاد آخرت، عدم تعلق به دنیا، دعا برای اموات و قرائت قرآن باشد، این عمل مستحب است. (زارعی، ۱۴۳۲ق، ص ۱۴) حتی قرطبی رعایت آداب زیارت را لازم می‌داند. (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۲۰، ص ۱۷۱؛ نیزرک: جوهری، ۱۳۹۱ش، ص ۲۰ و قاضی عسکر، ۱۳۸۷ش، ص ۱۷۹) سبکی نیز گفته است که زیارت قبور به نوبه‌ای ادای حق اهل قبور است. (شمس شامی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۳۸۲)

حنفیه و مالکیه زیارت قبور را در روزهای پنجشنبه، جمعه و شنبه (برخلاف

حنابله و شافعیه) مستحب می‌دانند؛ فقط حنابله می‌گویند که زیارت از راه دور نمی‌رسد، پس باید سفر کند و این سفرش مباح است و سفر برای زیارت قبور صالحین مستحب است. (عابدی، ۱۴۳۴ق، ص ۱۵۲)

ترمذی در سنن باب مستقلی دارد به نام «ما جاء في الرخصة في زيارة القبور»؛ آورده و جمع‌آوری کرده است. (ترمذی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۳۳۰) منصور علی ناصف نظرش این است که زیارت قبور امری مستحب نزد جمهور فقهاست. شیخ زین‌الدین مشهور به ابن نجیم مصری گفته است: زیارت قبور و دعا برای اموات اشکالی ندارد و در کتابش تصریح کرده که این عمل مستحب است. (رک: حصینی موسوی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۳) محمد بن ادریس شافعی درباره زیارت قبور گفته که این عمل اشکالی ندارد و جایز است و هنگامی که سرقبر حاضر شدی برای میت استغفار کن. (بیهقی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۳۵۰)

ملاقات

سهارنپوری از علمای حنفی می‌گوید: «نزد ما و بزرگان ما توسل به انبیا، صالحین، شهدا و صدیقین چه در حیاتشان و چه بعد از مرگشان جائز است». او در ادامه شیوه توسل را هم بیان می‌کند. (سهارنپوری، ۱۴۲۵ق، ص ۵۰) شرنبلانی، فقیه دیگر حنفی، در کتاب *مراقی الفلاح* برای زیارت قبر شیخین زیارت نامه نقل کرده و اعمال و آدابی برای قبور آنها برشمرده است. (امینی، ۱۳۶۸ش، ج ۹، ص ۲۶۴)

ابن حجر مکی می‌گوید: «حاضر شدن کنار قبر به انگیزه زیارت کسی که در آن است و دعا کردن کاری شایسته و مطلوب است». در جای دیگر می‌گوید:

همانا در سنت صحیح‌ه‌ای که درباره آن اتفاق و اجماع علما وجود دارد دستور به زیارت قبور آمده است و آنچه از شعبی و نخعی درباره

۱. آنچه از احادیث رخصت و اجازه داده درباره زیارت قبور.

مکروه بودن زیارت قبور آمده است شاذ و غیر قابل اعتناست؛ چراکه این سخن با اجماع علما و صحابه درباره مشروعیت و جواز زیارت اهل قبور مخالفت دارد. (طاهری، بی تا، ص ۱۱۵)

جالب اینجاست که ابن حزم گفته زیارت قبور در طول عمر، ولو یک بار هم که شده، واجب است، چون در این زمینه امر داریم. (شوکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۳۳)

قسطلانی می گوید: «ابن تیمیه کلام زشت و عجیبی دارد که متضمن منع سفر برای زیارت نبوی است و اینکه این کار از وسائل تقرب به سوی خدا نبوده بلکه ضد آن است». (قسطلانی، بی تا، ج ۳، صص ۵۹۱-۵۹۰) عبدالله بن اسعد شافعی درباره ابن تیمیه می گوید:

او معتقد به مسائلی عجیب و غریب است که علما آنها را انکار کردند و به سبب آنها او را حبس نمودند؛ به جهت آنکه با مذهب اهل سنت مخالفت دارد و قبیح ترین آنها نهی او از زیارت پیامبر ﷺ است. (یافعی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۲۰۹)

ابن حجر مکی پس از آنکه بر مشروعیت زیارت قبر پیامبر خدا ﷺ ادعای اجماع کرده، می گوید:

ابن تیمیه کیست که در امور مذهبی به او و گفته اش توجه و اعتماد شود؟ غیر از این است که جمعی از بزرگان مذهب، گفتار فاسد و دلیل بی اساسش و زشتی اوهام و افکار پلیدش را آشکار نموده اند؟ همچنان که عز بن جماعه درباره اش گفته است: «او بنده ای است که خدا او را گمراه کرده و به او لباس خواری و ذلت پوشانده و در اثر کثرت دروغ و افترا، او را در پستی و حرمان جای داده است». (رک: رضوانی، ۱۳۹۰ش، ص ۱۱۰)

حتی ابن باز، فقیه معروف وهابی، می‌گوید: «برای کسی که مسجد نبوی را زیارت می‌کند خواندن دو رکعت نماز مستحب است و بعد از نماز بر پیامبر ﷺ سلام و درود بفرستد. همچنین زیارت قبور بقیع مستحب است و بر شهدای مدفون در آنجا هم سلام بفرستد». (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸ق، ص ۷۰؛ نیز رک: حسینی میلانی، ۱۳۹۶ش، ج ۱، ص ۱۶۰)

نکته قابل توجه اینکه ابن عساکر از جمله کسانی است که روایت زیارت پیامبر خدا ﷺ را نقل کرده است، اما مصححین این کتاب در چاپ آن را نیاورده و جا انداخته‌اند؛ خدا سیر این تحریف و آنچه در دل داشته‌اند را می‌داند. (عباسی، ۱۳۸۵ش، ص ۲۳۴)

درباره زیارت کردن قبور، هم از سوی مردان و هم زنان، رأی حنفیه بنا بر صحیح‌ترین قول این است که مستحب است. (عابدی، ۱۴۳۴ق، ص ۱۵۳؛ قسطلانی، بی‌تا، ج ۳، ص ۵۹۰؛ رک: دارمی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۲۷) ترمذی گفته: «بعضی از علما نظرشان این است که پیامبر ﷺ در زیارت قبور رخصت داده و این رخصت هم شامل مردان است و هم زنان؛ برخی هم گفته‌اند مکروه است؛ زیرا زنان صبرشان کم و جزع و فزع آنها زیاد است». (سند، ۱۴۳۲ق، ص ۲۱؛ ترمذی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۳۳۱)

ناگفته نماند حتی در پاره‌ای از موارد علمای اهل سنت به استحباب زیارت قبور برای زنان هم فتوا داده‌اند. (اسحاقی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۰۸) فیروزآبادی از فقهای شافعی هم گفته زیارت قبور مستحب است. (رک: نجف، ۱۳۸۸ش، ص ۳۰۶) همچنین طبق نقل شرنبلانی و البانی، درمی‌یابیم که زیارت قبور توسط زنان نه تنها حرام و مکروه نیست، بلکه مستحب شرعی است. (رک: زارعی، ۱۴۳۲ق، ص ۳۶)

نظر شافعی درباره مردان استحباب این عمل است و زیارت رفتن زنان هم مشروط

به امن از فتنه است. پس حرمت ذاتی ندارد و اگر خوف گناه نباشد زیارت رفتنشان مانند مردان مستحب است. نظر حنفیان هم طبق قول صاحب *مراقی الفلاح* این است:

صحیح تر آنکه رفتن به زیارت قبرها برای مردان و زنان ثابت است و برایشان استحباب نیز ثابت است و رسول خدا ﷺ هم زیارت قبور می کردند در حالت ایستاده با خواندن دعا نزد قبرها، و نظر مالکیان هم همین حکم است و فرقی بین زنان و مردان نیست. (امامی، ۱۳۹۵ش، ص ۳۴)

علامه حلی زیارت قبور را مستحب می شمارد و این عمل را برای زنان نیز مکروه نمی داند و دلیلش هم این است که حضرت زهرا علیها السلام به زیارت قبور شهدا و حضرت حمزه در هر هفته می رفت و برایشان استغفار می کرد. (علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۹۲) علامه حلی در جای دیگر می گوید: «زیارت مقابر، ترحم بر اهلش، دعای برای آنان و قرائت قرآن نزد مردگان برای مردان و زنان مستحب است». (علامه حلی، بی تا، ج ۱، ص ۲۰)

مرحوم محقق حلی زیارت قبور ائمه علیهم السلام و مؤمنین را مستحب مؤکد برای مردان می داند و در زیارت قبور برای زنان گفته است: «رخصت نبی ﷺ شامل حال آنها هم می شود، اما دلیلی که ما می گوئیم زیارت برای زنان مکروه است چون ستر، پوشاندن و صیانتشان برای آنها اولی است». (محقق حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۳۹-۳۴۰) شهید اول در این باره می گوید: «هنگامی که زنان زیارت می کنند باید جدای از مردان باشند و اگر شب زیارت کنند بهتر است و باید ناشناس و پوشیده و نهانی باشند و اگر در بین مردان هم زیارت کنند جایز است؛ اگرچه مکروه است». (شهید اول، بی تا، ج ۲، ص ۲۵)

۳. نظر و فتوای علمای مذاهب درباره زیارت قبر پیامبر ﷺ

درباره استحباب زیارت قبر رسول الله ﷺ هیچ اختلافی بین علمای اهل سنت نیست (رک: عابدی، ۱۴۳۴ق، ص ۱۵۲، نیهانی، ۱۴۲۳، ص ۲۳۵) و کسی نمی تواند منکر این حقیقت شود که علمای گذشته و عامه امت برای زیارت قبر پیامبر ﷺ مسافرت کرده اند. (بیاتی، ۱۳۹۰ش، ص ۱۱۸) نویسنده کتاب مزارات اهل بیت علیه السلام می گوید: «جمله مسلمین، چه شیعه و چه سنی، بر مشروعیت زیارت قبور انبیا و ائمه و اولیا اتفاق نظر دارند و در این زمینه روایات فراوان است». (رک: حسینی جلالی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۱)

ابن هبیره (م ۵۶۰ق) در کتاب اتفاق الاثمه می گوید: «مالک، شافعی، ابوحنیفه و احمد بن حنبل اتفاق نظر دارند که زیارت پیامبر ﷺ مستحب است». (رک: سلم آبادی، ۱۳۹۴ش، ص ۲۶؛ رک: ابن الحاج، بی تا، ج ۱، ص ۲۵۶؛ نیز رک: جوزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۸۶) گروهی از فقیهان و دانشمندان اسلامی، که به بیان اختلافات فقهی می پردازند، گفته اند در مسئله زیارت قبر پیامبر ﷺ اجماع وجود دارد و وجود اختلاف در این مسئله ناشی از مستحب یا واجب بودن این عمل است؛ (مالکی حسنی، ۱۳۹۰ش، ص ۸۱) یعنی برخی مستحب و برخی واجب می دانند. (ممدوح، ۱۳۹۰ش، ص ۱۰۶؛ نیز رک: حسینی میلانی، ۱۴۳۰ق، ص ۱۰۸) در ضمن سیره عملی اهل سنت همواره زیارت قبر پیامبر ﷺ است. (رضوانی، ۱۳۹۰ش، ص ۹۳)

عبدالکریم بن عطاء الله مالکی می گوید:

هنگامی که حج و عمره به جا آوردی شایسته است به مسجد پیامبر ﷺ بروی و بر پیامبر ﷺ سلام دهی و نزدش دعا کنی. سپس برای زیارت قبور دیگر صحابه و تابعین به بقیع بروی و در مسجد رسول خدا ﷺ نماز بگزار و شایسته نیست در صورت توانایی، این اعمال ترک شود.

(مالکی حسنی، ۱۳۹۰ ش، ص ۷۲)

نظر احمد بن حنبل این است که بوسیدن قبر پیامبر ﷺ و منبرش (از باب تبرک) هیچ اشکالی ندارد. (ابومعاش، ۱۴۳۱ ق، ص ۱۶) شهاب الدین احمد خفاجی حنبلی می گوید:

زیارت قبر رسول الله ﷺ سنتی است که در روایات به آن اشاره شده و مستحب و مورد اجماع است و به کلام کسی که با این مسئله مخالفت کرده، همچون ابن تیمیه، اعتنایی نیست. (رضوانی، ۱۳۹۰ ش، ص ۱۰۲؛ ر.ک: حسینی میلانی، ۱۳۹۶ ش، ج ۱، ص ۱۵۵ و ۱۵۸)

زین الدین قریشی مصری (م ۸۱۶ ق) در کتابش گفته است:

شایسته است هر مسلمانی معتقد باشد که زیارت کردن پیامبر اکرم ﷺ سبب نزدیک شدن بی نهایت به خداست، به سبب احادیث فراوانی که در این باره آمده و به سبب آیات شریفه قرآن؛ زیرا بزرگداشت آن حضرت با مرگ ایشان پایان نمی پذیرد. (سلم آبادی، ۱۳۹۴ ش، ص ۳۰)

محمد انور شاه کشمیری سفر کردن برای مزارها و قبوری که اجماعی است را جائز می داند و زیارت پیامبر ﷺ را به تواتر مستحب می داند. (ابن معظم شاه کشمیری، ۱۴۲۶ ق، ج ۳، ص ۲۴) جزیری زیارت قبر رسول خدا ﷺ را از کارهایی برشمرده که نزد خدا دارای شأن و جایگاهی خاص است و قلم از بیان اعجاز و مزیت آن عاجز است. وی در ادامه آداب زیارت رسول خدا ﷺ را نقل می کند. (جزیری، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۹۴۷-۹۴۵)

فقیه نامور امامیه مرحوم محقق حلی گفته است:

بر حج گزار مستحب مؤکد است که به زیارت پیامبر اکرم ﷺ بشتابد... و

اگر مردم زیارت پیامبر خدا ﷺ را ترک کردند حاکم اسلامی باید آنها را بر زیارت اجبار کند؛ زیرا ترک زیارت آن حضرت موجب جفای به اوست. (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۵۳؛ نیزک: طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۲۸۵؛ طوسی، ۱۳۸۷، ص ۳۸۵؛ شهید ثانی، بی تا، ص ۴۰۶؛ شهید اول، بی تا، ج ۲، ص ۷؛ موسوی عاملی، ۱۴۲۹-۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۳۳۰)

مرحوم صدوق نیز می گوید زیارت خداوند متعال زیارت انبیا و زیارت حجت های الهی است و هرکس آن بزرگواران را زیارت کند خدای تعالی را زیارت کرده است؛ همان طور که اگر از آن وجودهای مقدس اطاعت و پیروی کند از خداوند قهار اطاعت و پیروی کرده است و همچنین است در عصیان.

۴. نظر و فتوای علمای مذاهب درباره زیارت قبور اهل بیت علیهم السلام

محمد بن مؤمل درباره پیشوای اهل حدیث ابوبکر بن خزیمه - که جایگاه ویژه ای نزد اهل سنت دارد و معروف به شیخ الاسلام، امام الاثمه، زنده کننده سنت رسول الله ﷺ و... است - می گوید:

روزی همراه ایشان و دیگر مشایخ خود، از جمله ابوعلی ثقفی، به زیارت قبر علی بن موسی الرضا علیه السلام در طوس رفتیم؛ این در حالی است که آنان بسیار به زیارت قبر ایشان می رفتند. احترام و بزرگداشت، تواضع، گریه و زاری ابن خزیمه نزد قبر علی بن موسی علیه السلام همگی را شگفت زده کرد. (خدامیان آرانی، ۱۳۸۹ش، ص ۵؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۲۶۰؛ ابن حجر عسقلانی، بی تا، ج ۷، ص ۳۸۸)

ابن جبیر می نویسد:

یکی از مشاهد و زیارتگاه های اهل بیت علیهم السلام در دمشق، مشهد ام کلثوم،

دختر علی بن ابی طالب است که به او زینب صغرا گفته می شود. در کنار آن، مسجد بزرگی است و بیرون از این مزار خانه هایی نیز وجود دارد و ما برای زیارت قبر او، به سویش شتافتیم و با دیدنش متبرک شدیم؛ خداوند ما را در اثر این کار نفع ببخشد. (ابن جبیر، بی تا، ص ۱۳۰)

برخی درباره زیارت ائمه بقیع و سایر زیارتگاه های بقیع چنین آورده اند: «و مستحب است که زائر بعد از زیارت پیامبر ﷺ همه روزه به بقیع برود و روز جمعه مؤکد است». همچنان که فاکهی گفته است. در احیاء العلوم نیز آمده است که مستحب است زائر هر روز به بقیع برود. «نووی» و «فاخوری» نیز چنین گفته اند و فاخوری اضافه کرده است: «خصوصاً روز جمعه به زیارتگاه ها درآید و زیارت کند عباس و حسن بن علی، زین العابدین، فرزندش محمد باقر و فرزندش جعفر صادق علیهم السلام و... را». (سلم آبادی، ۱۳۹۴ ش، ص ۳۴)

شیخ حنابله در عصر خود جناب ابوعلی الخلال می گوید: «هیچ مشکلی برایم پیدا نمی شد مگر آنکه قصد زیارت قبر موسی بن جعفر علیه السلام را می کردم و در آنجا به حضرت متوسل می شدم و خداوند مشکلم را رفع می کرد». (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ ق، ج ۱، ص ۴۴۲) ابن خلکان می گوید:

سیده نفیسه، دختر حسن بن زید بن حسن بن علی علیه السلام، در محله ای به نام «درب السباع» به خاک سپرده شده و قبر او در مصر معروف به استجابت کننده دعاست و بسیار هم مجرب است. (ابن خلکان برمکی، ۱۹۹۴ م، ج ۵، ص ۴۲۴)

شهید اول می فرماید: «زیارت حضرت زهرا علیها السلام و ائمه اثنا عشر علیهم السلام مستحب است» (شهید اول، بی تا، ج ۲، صص ۷-۲۲) و در کتابش به طور مفصل به بیان اسامی

شریف آنها و سپس به بیان استحباب زیارت قبور حضرت آدم و نوح و دیگر انبیا، برخی از صحابه بزرگوار به خصوص جناب جعفر بن ابی طالب، سلمان، عمار، حدیفه و... و زیارت مسجدالاقصی، زیارت قبور شهدا، صالحان و زیارت برادران دینی می‌پردازد. در ادامه هم به طور مفصل مستحبات زیارت قبور، واحکام مشاهد مشرفه را بیان می‌کند. (همو، ج ۲، صص ۲۴-۳۱)

صاحب جواهر درباره زیارت معصومین از راه دور می‌فرماید:

اگر زیارت پیامبر ﷺ و فاطمه ؑ و ائمه ؑ از راه دور باشد با اشاره به قبور آنها، باسلام به آنها، حال این زیارت بر پشت بام یا بر بلندی زمین باشد پس از غسل و همراه با پوشیدن پاکیزه‌ترین لباس‌ها باشد، مستحب است؛ این زیارت از راه دور در هر جمعه تأکید می‌شود و ظاهراً این است که جایز است نماز را پس از آنکه همراه با اشاره به آنها سلام کرد، بخواند.

(نجفی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۰، ص ۳۹۴؛ نیز رک: طاهری، بی تا، ص ۱۰۳)

امام خمینی هم در ایام اقامتش در نجف اشرف هر شب به طور مداوم به زیارت مرقد قطب ولایت، امیرمؤمنان ؑ می‌رفتند، دیداری و تجدید عهدی و تحکیم میثاق و اعلام حضوری می‌کردند. در زیارت مقام معظم رهبری هم مسئله مداومت و استمرار ایشان در زیارت حائز اهمیت است و هم خضوع و حالت معنوی ایشان هنگام زیارت و در کنار مرقد معصومین ؑ یا زیارت از راه دور. (رک: محدثی، ۱۳۸۶ش، ص ۶۸)

۵. نظر و فتوای علمای مذاهب درباره زیارت قبور صالحان، اموات و...

زیارت قبور عملی است که خود صحابه در عهد رسول خدا ﷺ و بعد از آنها تابعین و تا امروز مردم به انجام آن ممارست دارند (خدامیان آرانی، ۱۳۸۹ش، ص ۹؛ نیز

رک: آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۹۶) و سیره عملی مسلمین همواره زیارت قبور پیامبر ﷺ، بزرگان و صحابه بوده است؛ (زارعی، ۱۴۳۲ق، ص ۵۹) برای نمونه ابن کثیر در البدایه والنهایه می نویسد:

خطیب شامی - که حدیث شنیده و یگانه عصرش در زهد، فقاقت، کوشش و عبادت بود - مدتی را در مکه اقامت داشت و برای اهل آن دیار فتوا می داد. او از زمانی که در مکه بود کفش نپوشید و با اهالی مکه با پای پیاده به زیارت قبر نبی خدا ﷺ می آمد و نیز قبر ابن عباس را در طائف زیارت می نمود. (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۶، ص ۷۴ - ۷۵)

امام غزالی زیارت قبور را مستحب می داند، خصوصاً به خاطر تذکر به انسان و یادآوری آخرت. همچنین زیارت صالحین را علاوه بر تذکر، به خاطر تبرک از آن میت شریف مستحب می داند (رک: حصینی موسوی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۴) ابن جزری گفته یکی از مواضع اجابت دعا نزد قبور صالحین است. (طبسی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۴۴)

زیارت قبور مشاهیر از اولاد ائمه علیهم السلام، همچون حضرت عباس رضی الله عنه که افضل و سرور تمامی امام زادگان است، مستحب است؛ آقای قزوینی فهرستی از اسامی آنان را به طور مفصل در کتابش بیان کرده است. (قزوینی، ۱۴۲۶ق، ص ۱۳۷؛ نیز رک: خوئی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۴۳۶-۴۴۲) همومی گوید:

جایز است زیارت معصومین علیهم السلام، اولادشان و شهدا در هر زمان و مکان و در هر ساعتی از شب و روز؛ همچنین مستحب است برای کسانی که در قبرستان حاضر می شوند که والدین خود، دوستان، برادران، آشنایان و همسایگانش که از مؤمنین اند را زیارت کند. (قزوینی، ۱۴۲۶ق، ص ۲۸۵)

۶. نتیجه‌گیری

با توجه به مطالبی که بیان شد می‌توان نتایج زیر را بیان کرد:

۱. طبق نظر جمهور فقهای اسلامی زیارت قبور جایز است و خود شخص پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بنیان‌گذار این امر در اسلام است. حتی بسیاری از فقهای فرقی بین مردان با زنان نمی‌گذارند و زیارت زنان را نیز مستحب می‌دانند.
۲. زیارت قبر مطهر رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به نظر تمامی فقهای اسلامی مستحب است و حتی عده‌ای معتقدند اگر مردم زیارت قبر حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را ترک کنند، حاکم اسلامی می‌تواند آنان را بر این کار اجبار بکند.
۳. بسیاری از علمای مذاهب اسلامی گفته‌اند هر زمان برایشان مشکلی به وجود می‌آمده با مراجعه به قبور اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام و استمداد از آنها مشکلاتشان برطرف شده است.

۴. همان‌طور که روایات فراوانی درباره زیارت اموات، پدر و مادر، صالحان، نیکان، امام‌زادگان و شهدا وجود دارد، فتاوای علمای اسلامی نیز مطابق با احادیث است و اکثراً به‌طور قاطع دستور به انجام دادن زیارت قبور و استحباب آن داده‌اند.

منابع

قرآن کریم

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، (۱۴۰۳ق). الذریعة الى تصانیف الشيعة، گردآورنده: احمد بن محمد حسینی، چاپ سوم، بیروت، دارالاضواء.
۲. ابازری، محمود، (۱۳۹۵ش). ادعیه و زیارات مهدوی، بی چا، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه والیقین.
۳. ابن الحاج، ابوعبدالله محمد بن محمد عبدری، (بی تا) المدخل، بی چا، بی جا، دارالتراث.
۴. ابن جُبیر، محمد بن احمد، (بی تا) رحلة ابن جبیر، بی چا، بیروت، دار و مكتبة الهلال.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (بی تا) تهذیب التهذیب، بی چا، بیروت، دارصادر.
۶. ابن خلکان برمکی، احمد بن محمد، (۱۹۹۴م). وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، محقق: احسان عباس، چاپ اول، بیروت، دارالصادر.
۷. ابن عباد، اسماعیل (صاحب) (۱۴۱۴ق). المحيط في اللغة، چاپ اول، بیروت، عالم الكتب.
۸. ابن فارس، ابوالحسین احمد، (۱۴۰۴ق). معجم مقایس اللغة، چاپ اول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۹. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۸ق). البداية و النهاية، محقق: عبدالله بن عبدالمحسن التركي، چاپ اول، بی جا، دارهجر للطباعة و النشر.
۱۰. ابن معظم شاه کشمیری الهندی، محمد انور شاه، (۱۴۲۶ق). فیض الباری علی صحیح البخاری، محقق: محمد بدر عالم المیرتهی، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۱۱. ابومعاش، سعید، (۱۴۳۱ق). استحباب زیارت قبرالنبي صلی الله علیه و آله، بی چا، بی جا، مؤسسة السيدة المعصومة علیها السلام.
۱۲. اسحاقی، حسین، (۱۳۸۷ش). نسیم بیداری، چاپ اول، تهران، مشعر.
۱۳. امامی، محمد، (۱۳۹۵ش). به سوی ابدیت (رسم اُنس)، چاپ اول، مشهد، هنرنو.
۱۴. امینی، عبدالحسین، (۱۳۶۸ش). الغدير في الكتاب والسنة والأدب، مترجم: جمعی از مترجمین، چاپ پنجم، تهران، بعثت.
۱۵. باقریان موحد، سیدرضا، (۱۳۸۷ش). فرهنگ و آداب زیارت، چاپ اول، قم، ناشر: مرکز

پژوهش های اسلامی صدا و سیما.

۱۶. بیاتی، جعفر، (۱۳۹۰ش.) بدعت (معیارها و پیامدها)، مترجم: کاظم حاتمی طبری، بی چا، تهران، مشعر.
۱۷. بیهقی، احمد بن حسین، (۱۴۱۲ق.) معرفة السنن والآثار، بی چا، دمشق، دارقتیبة للطباعة و النشر و التوزیع.
۱۸. ترمذی، محمد بن عیسی، (۱۴۲۱ق.) سنن الترمذی، مصححین: احمد محمد شاکر و محمد فؤاد عبدالباقی و صدقی جمیل عطار و عبدالقادر عرفان عشا حسونه، بی چا، بیروت، دارالفکر.
۱۹. جزیری، عبدالرحمان، (۱۴۱۷ق.) الفقه علی المذاهب الاربعة، چاپ اول، بیروت، دارالفکر.
۲۰. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۹ش.) ادب فناء مفریان، چاپ دوازدهم، قم، اسراء.
۲۱. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی، (۱۴۱۵ق.) مثيرالغرام الساکن الی اشرف الاماکن، چاپ اول، قاهره، دارالحديث.
۲۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۴۱۰ق.) الصحاح، چاپ اول، بیروت، دار العلم للملايين.
۲۳. جوهری، شکیبا سادات، (۱۳۹۱ش.) آداب سخن و زبان در سفرهای زیارتی، بی چا، تهران، مشعر.
۲۴. حسینی جلالی، محمدحسین، (۱۴۱۵ق.) مزارات اهل البيت عليه السلام و تاریخها، بی چا، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۲۵. حسینی میلانی، علی، (۱۴۳۰ق.) حدیث الثقلین، چاپ اول، قم، الحقایق.
۲۶. -----، (۱۳۹۶ش.) سیری در منهاج السنة، مترجم: هیئت تحریریه انتشارات الحقایق، بی چا، قم، مرکز الحقایق الاسلامیة.
۲۷. -----، (۱۴۲۸ق.) شرح منهاج الكرامة في معرفة الامامة والرد علی منهاج السنة لابن التیمیة، چاپ اول، قم، مرکز الحقائق الاسلامیة.
۲۸. حصینی موسوی، عبدالرحیم، و لجنة البحوث و اجوبة الشبهات، (۱۴۲۲ق.) زیارة القبور، چاپ اول، قم، المجمع العالمی لاهل البيت عليه السلام.
۲۹. خدامیان آرائی، مهدی، الصحيح في فضل الزيارة الحسينية، مصحح: ناصر نجفی، بی چا، مشهد مقدس، آستانة الرضویة المقدسة، ۱۳۸۹ش.

۳۰. خطیب بغدادی، احمد بن علی، (۱۴۲۲ق.). تاریخ بغداد، محقق: بشار عواد معروف، چاپ اول، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
۳۱. خوئی، سیدابوالقاسم، (۱۴۱۶ق.). معتمد العروة الوثقی، مقرن: رضا خلخالی، چاپ دوم، قم، لطفی.
۳۲. -----، (۱۹۹۸م.). موسوعة الامام الخوئی، بی جا، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
۳۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی تا) المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، بیروت، دارالمعرفة.
۳۴. رضوانی، علی اصغر، (۱۳۹۵ش.). سلسله مباحث وهابیت - زیارت پیامبر و اولیا، بی جا، تهران، مشعر.
۳۵. زارعی، عباسعلی، (۱۴۳۲ق.). بناء القبور و زیارتها رؤیة شرعیة، بی جا، تهران، مشعر.
۳۶. سبحانی، جعفر، (بی تا) فقه المزار فی احادیث الائمة الاطهار علیهم السلام، بی جا، تهران، مشعر.
۳۷. سعدی، ابوجیب، (۱۴۰۸ق.). القاموس الفقهي لغة واصطلاحا، چاپ دوم، دمشق، دارالفکر.
۳۸. سلم آبادی، رضا، (۱۳۹۴ش.). پژوهشی فقهی پیرامون نماز زیارت، بی جا، تهران، مشعر.
۳۹. سند، محمد، (۱۴۳۲ق.). مشاهدنا و قبور اهل البيت علیهم السلام مشاعر الهیة، (به قلم: محمد رجب عبدالوهاب)، اول سنابس، دارالعصمه.
۴۰. سهارنپوری، خلیل احمد، (۱۴۲۵ق.). مباحث فی عقائد اهل السنة، محقق: محمد بن آدم کوثری، چاپ اول، اردن، دارالفتح.
۴۱. شمس شامی، محمد بن یوسف، (۱۴۱۴ق.). سبیل الهدی و الرشاد فی سیرة خیرالعباد، محققین: علی محمد معوض و عادل احمد عبدالموجود، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۴۲. شهید اول، محمد بن مکی، (بی تا) الدروس الشرعية فی فقه الامامية، چاپ اول، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
۴۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی، (بی تا) فوائد القواعد، محققین: مرکز احیای آثار اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه قم، چاپ اول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم.
۴۴. شوکانی الیمنی، محمد بن علی، (۱۴۱۳ق.). نیل الاوطار، محقق: عصام الدین الصبابطی، چاپ اول، مصر، دارالحديث.
۴۵. طاهری، محمود، (بی تا) زیارت از دیدگاه علما و عرفای فریقین، بی جا، تهران، مشعر.

۴۶. طبسی، نجم الدین، (۱۴۲۳ق.) روافد الايمان الى عقائد الاسلام، چاپ اول، بیروت، دارالولاء.
۴۷. طریحی، فخرالدین، (۱۴۱۶ق.) مجمع البحرين، چاپ سوم، تهران، کتاب فروشی مرتضوی.
۴۸. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ش.) المبسوط في فقه الامامية، محقق: محمد باقر بهبودی، چاپ سوم، تهران، مكتبة المرتضويه.
۴۹. -----، (۱۴۰۰ق.) النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العربی.
۵۰. عابدی، احمد، (۱۴۳۴ق.) التوحيد و الشرك عند الشيعة و الوهابية، مترجم: جعفر حجازی، بی چا، تهران، مشعر.
۵۱. علامه حلی، حسن بن یوسف، (بی تا) تحرير الاحكام، چاپ اول، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام لاحیاء التراث.
۵۲. -----، (۱۴۱۰ق.) نهاية الاحكام في معرفة الاحكام، مصحح: مهدی رجائی، چاپ دوم، قم، اسماعیلیان.
۵۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۱۰ق.) العین، چاپ دوم، قم، نشر هجرت.
۵۴. فیومی، احمد بن محمد مقرئ، (بی تا) المصباح المنیر، چاپ اول، قم، دارالرضی.
۵۵. قاضی عسکری، سید علی، (۱۳۸۷ش.) آداب سفر و زیارت عتبات عالیات، بی چا، تهران، مشعر.
۵۶. قرشی، سید علی اکبر، (۱۴۱۲ق.) قاموس القرآن، چاپ ششم، تهران، دارالکتب الاسلامیة.
۵۷. قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴ش.) الجامع لاحكام القرآن، چاپ اول، تهران، ناصر خسرو.
۵۸. قزوینی، مهدی، (۱۴۲۶ق.) المزار، محقق: جودت قزوینی، چاپ اول، بیروت، دارالرافدین.
۵۹. قسطلانی، احمد بن محمد، (بی تا) المواهب اللدنیة بالمنح المحمدیة، شارح: عماد زکی بارودی، اول، قاهره، المكتبة التوفیقیة.
۶۰. مالکی حسنی، محمد، (۱۳۹۰ش.) زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله، بدعت یا عبادت، مترجم: مرکز ترجمان دینی، بی چا، تهران، مشعر.
۶۱. محدثی، جواد، (۱۳۸۶ش.) فرهنگ زیارت، چاپ اول، تهران، مشعر.
۶۲. -----، (۱۴۰۷ق.) المعبر في شرح المختصر، محقق: جمعی از محققین زیر نظر مکارم شیرازی، چاپ اول، قم، مؤسسه سیدالشهدا عليه السلام.
۶۳. محقق حلی، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸ق.) شرائع الاسلام في مسائل الحلال والحرام، محقق:

- عبدالحسين محمد على بقال، چاپ دوم، قم، مؤسسه اسماعيليان.
۶۴. محمود، عبدالرحمان، (بی چا، بی جا، بی نا) معجم المصطلحات والفاظ الفقهية.
۶۵. مركز تحقیقات حج، (بی تا) في رحاب العقيدة، بی چا، تهران، مشعر.
۶۶. مصطفوی، حسن، (۱۴۰۲ق.) التحقیق في كلمات القرآن الکریم، چاپ اول، تهران، مرکز الكتاب للترجمة والنشر.
۶۷. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۸ق.) الشيعة شبهات و ردود، مترجم: احمد محمد حرز، چاپ اول، قم، مدرسة الامام على بن ابی طالب عليه السلام.
۶۸. ممدوح، محمود سعید، (۱۳۹۰ق.) بررسی احادیث توسل و زیارت، مترجم: عباس جلالی، بی چا، تهران، مشعر.
۶۹. موسوی عاملی، محمد بن علی، (۱۴۲۹ق.) مدارک الاحکام في شرح شرائع الاسلام، محقق: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، مشهد مقدس، مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث.
۷۰. نبهانی، یوسف بن اسماعیل، (۱۴۲۳ق.) الفضائل المحمدية التي فضل ا... بها صلى ا... عليه وسلم على جميع البرية، محقق: محمود فاخوری، بی چا، حلب، دارالقلم العربی.
۷۱. نجف، محمد مهدی، (۱۳۸۸ش.) المختصر في اعمال الحج و العمرة وفقاً للمذاهب الاسلامية، چاپ دوم، تهران، المجمع العالمی للتعريب بين المذاهب الاسلامية.
۷۲. نجفی، حافظ، (۱۳۹۵ش.) آسیب شناسی سفرهای زیارتی، بی چا، تهران، مشعر.
۷۳. نجفی، محمد حسن بن باقر، (۱۴۲۱ق.) جواهر الكلام في ثوبه الجديد، محقق: مؤسسه دائرة المعارف فقه الاسلامی بر مذهب اهل بيت عليهم السلام، چاپ اول، قم، مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی.
۷۴. نراقی، احمد بن محمد مهدی، (۱۴۱۵ق.) مستند الشيعة في احكام الشريعة محقق: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث.
۷۵. واسطی زبیدی، محمد، (۱۴۱۴ق.) تاج العروس من جواهر القاموس، چاپ اول، بیروت، دار الفكر.
۷۶. یافعی، عبدالله بن اسعد، (۱۴۱۷ق.) مرآة الجنان و عبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمية.